

орындалатын күй өнерін халқымыз аса қадірлеп, күй орындаушыларын құрметтейтін болған. Қазақ даласында күй орындаушылығымен даңқы шыққан Дәулеткерей, Есжан, Байжұман, Құрманғазы, Дина есімдері бар. Осылардың қатарында халық Құрманғазыны – күй атасы деп, ал Дина Нүрпейісованы күй анасы деп әспеттейді. Көрсетілген прецеденттік есім де осы ұлттық ақпаратқа меңзейді.

Бұдан бөлек газет беттерінде мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің өзгеріп, қолайлы деп қолданылған нұсқалары да көптеп кездеседі. «Жебей білсең, жетімдікті жеңесің» (Дидар, 26.07.2006), «Әр елдің салты басқа» (Дидар, 01.01.2006), «Інісі бардың іздеушісі бар» (Дидар, 26.07.2006) түрінде қолданылған прецеденттік мәтіндер өз кезегінде «Жетім көрсең жебей жүр», «Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа», «Інісі бардың тынысы бар, ағасы бардың жағасы бар» мақалдарына нұсқайды (салыстырыңыз). Тақырыпат ретінде берілген прецеденттік мәтіндердің атқарып тұрған қызметі орасан, арқалап тұрған мағыналық жүгі де салмақты. Мақалада не туралы айтылатынын оқырман бірден байқап, қызығып, оның толық мазмұнына қанығуға асығады.

Кез келген мәдени қауымдастық үшін прецеденттік бірліктердің маңызы зор. Әрбір прецеденттік бірліктің астарында сол қауымдастық үшін ғана түсінікті, сол қауымдастық үшін ғана қымбат ақпараттар жиынтығы, ассоциациялар жүйесі жатады. Демек әр халықтың, әрбір тілдік қауымдастықтың өзіне тән прецеденттік бірліктер топтамасы болады. Сондықтан, прецеденттік бірліктер қауымдастық үшін «өз адамын» «өзгеден» ажыратудың белгісі қызметін де атқаруы мүмкін. Бұл жайды мәдениаралық қарым-қатыната әрдайым есте ұстау керек.

Мысалы, коммуниканттардың өзара коммуникациясында «Желтоқсанның суығы» прецеденттік есімі сөзсіз түсініліп, коммуникация сәтті аяқталса, бұл коммуниканттардың екеуінің де бір мәдени қауымдастыққа жататынын білдіреді. Себебі, Қазақстанда өмір сүретін және өмір сүрген қауымдастық үшін «Желтоқсан» прецеденттік атауы анық бірнеше ұғымды білдіреді: 1) Қыстың айы; 2) 1986 жылы болған Желтоқсан көтерілісі. Осыған байланысты төмендегі ұлттық байлаулы ассоциациялар келуі мүмкін: 1.қантөгіс; 2.жазықсыз жапа шегу; 3.Қайрат, Сәбира 4.Тәуелсіздік, егемендік; 5.жаңғыру, жаңару;

Өздеріне ғана түсінікті, өздерін ғана ерекшелейтін мұндай ПБ тобы тек үлкен мәдени қауымдастықтарда ғана емес, жекелеген әлеуметтік тілдік тұлғалардың қоғамдағы орны, жас ерекшеліктеріне, психологиялық жағдайларына байланысты әлеуметтік-мәдени топтарында да (достардың тобы, отбасы, ұйым, т.б.) болады. Жеке индивидтің ПБ-ді қолдануы оның осы әлеуметтік топтарға қатысын көрсетеді.

Ұлттық ПБ-р – мәдени құбылыс. Олар социумның (халықтың) тарихи жадын құрайды. Таза күйінде тарих болмаса да, өзіміздің табиғатымызды, кімнен, қайдан, қалай шыққанымызға жауап таба алатын сарқылмас қор. Ұлттық ПБ-ді білу сол дәуірге және оның мәдениетіне қатыстылықтың көрсеткіші бола алады.

Әдебиеттер:

- 1.Красных В.В. Этнолингвистика и лингвокультурология. Москва: Гнозис., 2002. – 284 с.
- 2.Мәдиева Г., Б.Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2005 – 240 б.

Рахметуллин А.К., т.ғ.к.

Қайнар (Семей) Университеті

Қ.И. СӘТПАЕВТІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ӨңІРІНДЕГІ РУХАНИ МӘДЕНИЕТТІҢ ДАМУЫНДАҒЫ РОЛІ (XX ғ басы)

Семей жерінде атақты ғалым Қ. Сәтпаев ғылымға бетбұрыс жасаған болатын. Қаныш Имантайұлы сауатты, оқыған ортада өсіп, сатылы, жүйелі білім алған қазақтардың алдыңғы легінде болуы зиялылар тобымен бірге заман жүгін көтерісуге, қажет - мұқтаждықтарын атқарысуға ерте, 1910 – жылдардың орта кезінен-ақ араласуына ықпал еткен еді. Бұл жылдар, яғни XX ғасырдың бас кезі, қазақ қоғамында бұрыннан қалыптасқан ағартушылық қозғалыс едәуір дамыған, оқу, білім, ғылым қадірі арта түскен, рухани ізденістер сала-сала бойынша жүргізіліп, әр жерде газет-журнал, кітаптар шығару ісі тағы басқа бастамалар реттелді.

1914-1918 жылдары Семейде мұғалімдік семинарияда оқып жүргенде Қ.И. Сәтпаев зиялылар ортасында болады, олармен бірге қаланың қоғамдық - мәдени өміріне араласады. Соңғы кезге дейін аталмай келген 1915 жылғы бір құжатты мысалға келтірейік. Өйткені он алты жастағы семинаристің болашақ ғалымның қоғамдық, мәдени, әдеби өмірге араласуының алғашқы қадамы баспа бетінде бірінші рет хатталыпты. Бұл құжат көпке дейін жабулы болуының себебі - онда қуғынға ұшырап, кейінгі кезде ғана ақталған белгілі жазушы Ж.Жүсіпбек Аймауытовтың аты аталады.

«Программа Киргизского литературно вокально музыкального благотворительного вечера.

В пользу подвижного мусульманского лазарета в Петрограде и нуждающихся учащихся киргиз поровну.

В Семипалатинском приказчищем клубе 13 февраля 1915 года.

I отделение:

1.Несколько слов о киргизской поэзии прочит:

Р.Марсеков и Н.Кульджанов.

2. Сара и Биржан (айтыс) – Т.К.Козбагарова и Ж.Аймауытов.

II отделение:

1.Жаз – стих Алтынсарина – Н.С. Кульджанова.

2. Ырғакты, жарқ етпес, Татьяна (мотив Абая) – А.Капсаламов.

3.Қыс (Зима) стих Кунанбаева – Т.Жомартбаев.

4. Музыка (мандолина, балалайка) – Жусупбек и Каныш.

5. Бұлбұл мен есек (Осел и соловей) – Каныш Сатбаев.

6. Аридаш, Шилде (Абая) споет Капсаламов и Кали Бекбергенов.

7. Өсиет (наследие) Алтынсарин – М.Молдыбаев...

Пожертвование принимаются с глубокой благодарностью. Устроительница Н.Кульджанова. Жүсіпбек Аймауытов, Райымжан Марсеков, Нұрғали Құлжанов, Әлғамбет Капсаламов, Тайыр Жомартбаев» [1,130 б.]. Байқасаңыз әрқайсысы - бір тарих.

Болашақ жазушы Жүсіпбек Аймауытов Қаныш Имантайұлымен Керекуде де бірге оқыған болатын, екеуі енді Семейде сахнада бірі домбыра, бірі мандолина тартып, Жүсіпбек бірнеше көрініске қатысып, Қ.И.Сәтбаев, Крыловтан Абай аударған «Бұлбұл мен есек» өлеңін жатқа айтқан.

Осы кеш туралы «Айқаптың» 1915 жылғы 5 санында «Бастапқы қазақ ойыны» атты мақала басылды, сонда Т.Жомартбаев, Қ.Сәтпаев, М.Малдыбаев аты аталады. Томскіде шығып тұрған «Сибирская жизнь» газетінің 1915 жылғы 7 наурыз санында осы кеш туралы мақалада да Алтынсарин, Құнанбаев өлеңдері оқылғаны айтылған. Бұл сирек басылымдардағы қазақ мәдениеті мен әдебиетіне қатысты материалдар әлі назардан тыс қалып келеді.

Қ.И.Сәтпаевтың Семейдегі «Ес аймақ» қоғамына қатысқаны туралы деректерді де жүйелеу қажет. 1918-1926 жылдары Семейде екі жылдық педагогикалық курстарда табиғаттанудан сабақ беріп және Ақкелін болысының 4 ауылындағы мектепте оқытушы, әрі Баянауыл ауданының халық соты қызметтерін атқарған кезде Қаныш Имантайұлы Сәтпаев осы аймақтардың қоғамдық, саяси, мәдени өміріне белсене араласады. Қазақ автономиялық республикасының бір жылдық мерекесінде дайындықтар жүргізіледі. 5 мың адам қатынаскан үлкен митинг, ойын-сауықтар туралы «Степная правда» газетінің 19 маусым күнгі санында Қ.И. Сәтпаев және төрт адам қол қойған мақала жарияланады.

Бұл жылдары ауыл және қала оқу орындарында мұғалім болып жүріп, Қ.И.Сәтпаев мектептерде оқулықтар қажеттіліктерін өтеуге көңіл бөліп, «Алгебра» кітабын орысшадан қазақ тіліне аударуға кіріседі. «Алгебра» оқулығына жазған «Сөз басы» кіріспеді Қ.И. Сәтпаев былай деген еді: «Оқушылардың алдына тартылып отырған кітап 1919 жылдан былай басталып, онан бері талай тартыстар арқылы созылып келді. 1924 жылдың басында аяқталып отыр. Жазылған кезінде пәннің өз жүйесі мен әдістеу тәсілдерінің қиыншылығының үстіне керекті терминдер табылып отыруы да ауыр жұмыс болды...». «Алгебра» оқулығы 1942 бет мұрағатта сақтаулы. Оқу комиссариаты қабылдап, 1924 жылы басуға рұхсат еткен анықтама да бар. Бірақ белгісіз себептермен басылмаған. Әлде біреу кедергі жасаған шығар, біразы қолды болып кетті ме кім білсін. Сол «Алгебраны» басып шығаруды қолға алатын математиктер шыға қойған жоқ. Қ.И.Сәтпаев «Геология негіздері» оқулығын да қазақ тіліне аударған, алайда оның тағдыры белгісіз.

1924 жылы жазылған Қ.И.Сәтпаевтың екі мақаласы осы күнге дейін не еңбектерінің тізіміне енгізілмеген, не қайта басылмай, ескерусіз қалған. Ташкенттегі «Ақжол» газетінің қосымшасы ретінде 1924 жылы «Сәуле» деген атпен альманах шыққан, сол альманахтың 1924 жылғы 1-санында Қаныш Имантайұлының «Қазақ жұмбақ-жаңылтпаштары», «Бұрынғы қазақтардың ойындары» мақалалары бар. Араб әрпімен 6 саны шыққан «Сәуле» альманағын, жинақты табу қиын.

Қаныш Имантайұлының Том қаласында технологиялық институтта 1924-1926 жылдары оқыған кезі туралы кітаптар мен мақалаларда жазылды, бірақ сол жылдары қоғамдық, мәдени маңызы бар талай жұмыстар атқарғаны нақтылы деректер негізінде жөнді айтылмайды. Мұрағатта сақталған көп анықтамалардың бірінде Қ.И.Сәтпаев былай деп жазыпты: «Причиной, побудивший меня заняться тогда сказанием об Едиге, было мое общее увлечение материалами устного народного творчества в 1920-1924 гг., в период моей работы народным судьей в Баян-Аульском районе и в ранние годы студенчества. Бывая часто и подолгу в степи в годы судейства (1920-1921 гг.), по болезни и студенческим практикам (1922-1924 гг.), я в те годы с значительным интересом собирал и записывал образцы устного народного творчества казахов. О некоторых из них писал даже статьи в газетах. В эти же годы я урывал время для ознакомления с некоторыми из выдающихся образцов народного фольклора по материалам, хранящимся в старейшей в Сибири и богатой библиотеке Томского государственного университета.

В указанные годы я не замыкался лишь в кругу учебных интересов в вузе... В библиотеке Томского университета я знакомился с материалами по этнографии и фольклору Казахстана» [2, 132 б.].

Ә.Х.Марғұлан былай деп жазды: «Оқудан бос уақытын студент Қаныш бір ғана іске, ой санасын байыту мәселесіне жұмсайды. Көп уақытын Том университеттің бай кітапханасында өткізіп, қазақ халқының тарихы, этнографиясы, әдебиеті туралы жазылған деректерді үңіле оқыды. Одар жайында бірнеше мақала жазып, кейбір әдебиет үлгілерін баспаға дайындайды. Қаныштың бастауы бойынша университет жанынан Күншығыс мәдениетін зерттейтін ғылыми үйірме ашылып, оған Томда оқитын студенттер қатынасады. Үйірмеде якут, бурят, хакас, тұңғыс елдерінің халық әдебиеті, этнографиясы, тарихы туралы баяндамалар тыңдалған. Қаныштың өзі де қазақ әдебиеті, этнографиясы туралы бұл үйірмеде бірнеше рет баяндама жасайды. Онымен қатар үйірме атынан талай мәрте сауық кешін өткізіп, онда әрбір халықтың ән - күйлерін жақсы көрсете алған». Осындай сауық кештердің бірі туралы Қ.И.Сәтпаев мақала жазыпты.

Қаныш Имантайұлының «Том қаласында ұлттар кеші» мақаласы «Қазақ тілі» газетінің 1926 жылғы 26 мамыр күнгі санында жарияланды. Бұл мақаласы қазақ жерінен тыс сонау алыс шаһарда алғаш рет ұйымдастырылған бірнеше халықтардың - қазақ, бурят, якут, ойрат, шор, башқұрт және басқа ұлттардың ән- күй, салт-санасына арналған сауық кеші суреттеледі. Кеш 1926 жылдың 10 сәуір күні өткізіліпті. Қ.И.Сәтпаев Том қаласындағы технологиялық институттың соңғы курсына тәмамдауға, диплом жұмысын қорғауға әзірленіп жүрген кез болатын. Мақалада сауық кеште көрсетілген қазақтың салт-сана, ән-күй, олардың ерекшеліктері сөз етіледі. Қазақ жұртындағы жаңа түскен жас келіншектерге жасайтын «шашу» - беташар. Отқа май салар сияқты ырымдары жанды бейне түрінде көрсетіліп өтті. Қазақ өлеңдерінен: «Екі жирен», «Бір күн көшіп дүние» (айтушы Ғалымтай Сәтпайұлы), «Қара торғай», «Еркем» (айтушы Омар Толбайұлы) әндері айтылды. Сауық кеште көрсетілуге қазақ салт – сана әдетіндегі жаңа түскен келінді құрметтеп қарсы алу, шашу, беташар рәсімдерін тандап алудың өзінде талай сыр, мән - маңыз жатыр. Бірнеше қазақ өлеңдерінің мән – мазмұны, тексі алғашқы рет аударылу әрі нотаға түсіріліп, рояльдің сүйемелдеуімен орындалу ерекшеліктері, пайымдалуы қазірде оңай, ал сонау 1926 жылы профессионалдық көркем бастаулары енді – енді қалыптасуға бет алған шақта студент инженер Қаныш Имантайұлы ғылым мен көркем сөз, өнердің қатар өрлеуін сол кезде-ақ мақсат – міндет санағаны айтпаса да түсінікті.

Қ.И.Сәтпаевтың осы алғашқы еңбегінде келтірілген тағы бір дерек көңіл аударарды. Ол - ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың (1893-1938) романтикалық өлеңі «Тез барам» алғашқы рет қазақ жерінен тыс сонау қиыр елде, қазақ тілінде де, орысшаға да тұңғыш рет аударылып, сахнада да тұңғыш рет оқылуы. Ол кезде Мағжан Жұмабаевтың Қазанда, Ташкентте басылған шығармаларының жинақтары Том қаласында оқып жүрген жас мамандардың да назарында

болғаны және «Тез барам» - тамаша өлеңі таңдалып шет аймақ тыңдаушыларының алдында сахнада қазақша да, орысша да оқылуы – насихатталуы – сирек деректердің бірі.

1926 жылдың 14 мамыр күні Қаныш Сәтпаев диплом қорғап, жоғары дәрежелі білімін тәмамдап, маман болғаны туралы қуанышты хабар және сурет Семей губерниялық «Қызыл дала» газетінде жарияланыпты: «Біздің қазақта оқушы аздығының үстіне инженер жоқтың қасында еді... Қазақстанның өнеркәсіп тарихында Қаныш жолдас өндіріске басшылық ету қызметіне кірісіп отырған тұңғыш маманымыз... Сәтпаев Қаныш азаматтың жаңа аяқтанып келе жатқан Қазақстан өндірісін көркейту жолында аянбай қызмет етуіне сеніміміз күшті, әм жолымыз болғай!».

Ол кезде Қазақстанның орталығы - Қызылордада сол жылдары шығып тұрған «Ауыл тілі» газеті 1926 жылдың 13 қазан күнгі санында «Қазақ инженері Сәтпайұлы Қаныш» деген мақала әрі инженердің фотосуретін басыпты.

Жұмысқа жаңа ғана кіріскен жас маманның «Ақмола мен Семей губернияларындағы жер фондылары» мақаласы «Қазақ тілі» газетінің 1926 жылғы 2 тамыз күнгі санында жарияланды. 1927 жылдың 13 қаңтар күні Қ.И.Сәтпаев Қызылордада Қазақстанның мемлекеттік қазақ труппасы жасаған сауық кешке қатысып «Қазақстанның ұлт театры туралы» атты мақала жазады. «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 24 қаңтар күнгі санында жарық көрген бұл мақала қазақ мәдениеті қайраткерлері, бірнеше әннің шығу тарихы, Иса Байзақовтың дарындылық өзгешеліктері, Қалдыбек Қуанышбаевтың сатира дамуына бейімділік қалпы, Құрманбек Жандарбековтың хор ұйымдастыруындағы кемшіліктері, қазақтың алғашқы режиссері, дарынды қаламгер Жұмат Шанин туралы жарқын пікірлер алғашқы рет айтылған, кейін олардың әрқайсысы мәдениет, өнер тарихына елеулі үлес қосқан қайраткерлер болды. Қ.И. Сәтпаев сонау 20-жылдардың ортасында олардың алғашқы қадамына сәт сапар тілегендей мақала арнапты. Мақалада айтылған дарын ерекшеліктері туралы автордың болжам ой толғаныстары кейінгі өнер зерттеушілердің еңбектерінде үйлесе жалғасқан. Жалпы Қ. Сәтпаевтың ғылымдағы орнын М. Сәрсекеев кең талдап жазған [3].

Қ.И. Сәтпаев қоғамдық ғылымдардың да дамуына үлкен үлес қосқан. XX ғ. 20-жж. ол қазақ халқының фольклорлық мұрасын терең зерттеген. Затаевичтің өзі жас инженер Сәтпаевқа жоғары баға берген. Қаныш Имантайұлы Қазақстандағы қоғамдық ғылымдар мәселесін шешуге тікелей араласқан. XX ғ. 40-жж. «Қазақ КСР тарихының» алғашқы екі томын даярлау комиссиясының төрағасы болды. 40-жж. М. Әуезовтың «Абай» романынан объективті баға беріп, «Қазақ өмірінің энциклопедиясы» ретінде баға берді. Ғылымның барлық саласындағы адамдардың бұл романды терең оқуға шақырды [4].

1935 жылы «Үлкен Жезқазған» атты ірі ұжымдық еңбек шығады. Оны шығаруға орталық ғылыми-зерттеу институттары, КСРО Мемлекеттік жоспарлау қызметкерлерімен бірге Түрлі-түсті металл басқармасы, Жезқазған комбинатының мамандары қатысады. Мақалалар ішінде комбинаттың жас инженері, болашақ ғалым геолог Қ.И. Сәтпаевтың мақаласы ерекше назар аударады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қ.И. Сәтпаев және Қазақстандағы қоғамдық ғылымдар (Мерейтойлық Сәтбаев оқуларының материалдары). – Алматы: Ғылым, 1999. - 130 б.
2. Қ.И. Сәтпаев және Қазақстандағы қоғамдық ғылымдар (Мерейтойлық Сәтбаев оқуларының материалдары). – Алматы: Ғылым, 1999. - 132 б.
3. Сәрсекеев М. Қаныш Сәтпаев. – Алматы, 2002.
4. Из годового отчета подотдела единой школы Семипалатинского губернского отдела Народного Образования // Культурное строительство Казахстана (1918-1932 гг.). Сб. документов и материалов. - Алматы, 1965. - Т.